

ПАЗАР И СВОБОДА

Вяра Стоилова¹
e-mail: stoilova.vyara@unwe.bg

Резюме

Статията се фокусира върху свободата като една от основните ценности на институцията на пазара. Целта на анализа е да концептуализира свободата на пазарния актьор да преследва собствения си интерес като органична част от жизнената стратегия на човека. Специално място е отделено на връзката между пари и свобода, която е структуроопределяща за ролевия ансамбъл на човека и в определени случаи води до социално изключване. Предложеният анализ може да послужи за разработване на теоретичен модел за емпирично изследване на субективните оценки за свободата, която институцията на пазара предоставя на човека за реализиране на жизнената му стратегия.

Ключови думи: пазар, свобода, пазарен актьор, социално изключване, пари

JEL: Z13

Увод

Основната цел на всяко общество е удовлетворяване нуждите на неговите членове. То е онази относителна достатъчност, в която отделният индивид може да реши проблема със своята несамодостатъчност (Стоилова, 2020). Една значителна част от нуждите на човека се удовлетворяват с блага – стоки и услуги. В различните общества се създават различни институционални стандарти за производство, разпределение и преразпределение на благата. Социализираният човек познава тези стандарти и в съответствие с тях изгражда своя жизнена стратегия за справяне с изискванията на средата като конституира желани биографични процеси (Heitmeyer, Olk, 1990).

Историята на човека е всъщност история на институционалните стандарти за производство, разпределение и преразпределение на благата, история за правилата, при които той търси начини за реализиране на своята житейска стратегия. Във всяка историческа епоха човекът се е стремил към повече свобода и автономия в рамките на правилата.

¹ Професор, доктор, катедра „Икономическа социология“, Общикономически факултет, УНСС, ORCID: 0000-0003-4370-6217

Институционалната система на модерното демократично общество е изградена върху ценностното разбиране, че индивидът трябва да разполага с права за свободен избор в посока реализирането на своята жизнена стратегия. Сред съвкупността от свободи, които демократичното общество предоставя на човека, особено значение има пазарната свобода. Причините за това са две, първо, пазарът е най-значимата икономическа институция и второ, налице е тенденция към почти тотално опазаряване на обществения живот и доминиране на пазарния дух във всички обществени сфери на дейност. Собственият интерес на човека като пазарен актьор е в рамките на съществуващите правила да удовлетвори своите нужди от пари и определени блага. И тъй като природата на социалната роля „пазарен актьор“ е амбивалентна – човек е едновременно и продавач и купувач, в качеството му на продавач неговият интерес е да получи желани права на собственост върху пари, а в качеството му на купувач – права на собственост върху желани блага (Стоилова, 2020). И в двете си позиции пазарният актьор разполага с правото да осъществява свободни избори само и единствено във възможностите, които предоставят съществуващите закони, или както пише Хайек, „само зоната на разрешените действия трябва да може да се счита за свободна“ (Науек, 1969, р. 114). Задължително условие за свободата на пазарните актьори е конкурентната среда, която предоставя алтернативи за избор. Хайек определя конкуренцията като „вид безлична принуда, която ще накара много хора да променят поведението си по начин, който не може да бъде постигнат с никакви инструкции или заповеди“ (Науек, 1969, р. 260).

Пазарната свобода като форма на проявление на принудата към труд и към размяна

Значението на една дума, както е известно след Витгенщайн, най-значимият философ на езика, възниква в нейната употреба и съществува като символ (Витгенщайн, 1988). На равнището на ежедневното говорене думата „пазар“ носи послания за размяна и е символ на свобода и пари („отивам на пазар“; „не открих това, което търсех на пазара днес“ и т.н.). В своята най-дълбока основа, обаче, пазарът би трябвало да се асоциира с труда, но почти никой не казва „отивам на пазара, за да си търся работа“. Вероятно, защото фактът, че един човек трябва да се труди, за да получи пари, с които да разменя, е някак си саморазбираща се характеристика на обществото. Хората са или работещи същества, или паразитиращи субекти (тук разбира се има изключения – деца, хора в неравностойно положение, жени, които са се отдали на домакинството и отглеждането на децата и т.н.). Трудът е принуда, доколкото благата, необходими за удовлетворяване нуждите на

хората не съществуват в готов вид в природата и трябва да се произведат. Тази принуда в различни исторически времена е била характерна само за определени групи – роби, крепостни селяни. В демократичното общество принудата към труд се разпростира върху всички трудоспособни членове на обществото. Малка част от тях са свободни от тази принуда, поради факта, че имат друг, различен от труда, законен достъп до пари (рентиерство, наследство, игри на късмета и т.н).

Политическият избор на пазара като основна инситуция за регулиране на производството и разпределението на благата „облича“ принудата към труд в свободен избор на конкретен вид труд. Всеки е свободен да избере как ще участва в производството на блага – като предприемач, като наеман работник/служител или като самонаето лице (В Конституцията на Република България, чл. 19, алинея първа е записано, че икономиката се основава на свободната стопанска инициатива, което означава, че икономиката се регулира и от институцията на пазара). Човек остава свързан с труда, независимо от това колко пъти сменя конкретния вид труд, който изпълнява, организацията, населеното място или държавата, в която се труди. Той е принуден да се труди, защото това е основният законен достъп до пари в обществото, а парите са му необходими, за да отговори на принудата за размяна. Освен това трудът, като източник на доходи, дава някаква независимост на човека. Извън труда и някои изключения, които по-скоро потвърждават правилото – богати наследници, рентиери, домакини – човек е зависим от онова, което ще получи през различните системи на социално подпомагане. Той не може да влияе върху размера на дохода от тези системи, докато работещият човек може да предприеме различни действия за увеличаване на своя доход: да избере нов конкретен труд, да смени организацията, дори държавата, да повиши квалификацията си и т.н.

Само реализирането на произведените блага осигурява достъп на изпълнителя на конкретния вид труд до пари, които той може да разменя срещу блага. Принудата за размяна е неизбежна за човека, който е несамодостатъчен си от гледна точка на възможността сам да си произведе необходимите блага. В този контекст е любопитно емпирично да се изследва кое е водещото усещане у работещия човек – дали това, че създава нужни за другите блага, или че работи, за да получи пари. Наличието на практики за производство на блага при неспазване на определени стандарти, като например производство на млечни продукти със сухи субстанции или на месни продукти, в които почти отсъства месо, без това официално да се обяви на потребителя, позволява да се направи хипотеза, че водещото е усещането на човека, че той работи, за да има пари. Когато хората работят за пари е нормално те да възприемат работата основно като източник на доходи. Това, което става

с труда в пазарната икономика, се определя изключително от употребата, която капиталът прави от него. За много хора основният избор на конкретен труд преминава през размяната на работна сила срещу заплащане. За тях наемният труд е средството за достъп до пари. Строго погледнато, обаче, трудът не е тяхно средство, защото той се ползва само до степента и докато собственикът на капитала решава, също свободно, да го използва за себе си, наемайки работна сила за производството на блага. Собственикът на капитал може свободно да избере и други форми на вложение.

Свободата на избора на конкретен вид труд е отговорност на отделния човек. За него е важно да реализира правото си на труд, а не просто таква право да има и да бъде записано в основни закони. Зад всеки, който не може да реализира свободата си на избор на трудова, професионална роля, независимо от причините за това, наднича „призракът на безполезността“ (Sennett, 2006, p. 69). Според Сенет този призрак изправя човека пред вездесъщата заплаха от падане в нищото и загубата на контрол над собствения живот. Може да се предположи, че за тези хора не свободата, а сигурността е онова, което искат. Става дума за социално изключени хора, които са антипод на свободните хора, защото не могат да реализират правото си на свобода. Те едва ли възприемат пазара като символ на свобода. Вероятно за тях той е преди всичко символ на парите, които нямат.

Пазарът „облича“ принудата на човека към размяна в свободен избор на онези блага, които той преценява, че най-добре биха удовлетворили конкретни негови нужди. Задоволяването на нуждите на човека зависи само от наличието на блага, които се произвеждат за размяна, а от това дали той има права на собственост върху тях. Благата, резултат от трудовата дейност на хората, идват на света като собственост: като обект и на частен контрол. Затова всеки, който трябва да работи, се нуждае от някой, който има пари и ще му плати за труда. Всеки, който работи за пари, служи на собствеността два пъти: на своята и на чуждата. Обратно, всеки, който има достатъчно пари в пазарната икономика, е в състояние да създаде паричен доход в ръцете на други и в същото време да увеличи собствеността си чрез благата, които закупува. Пазарната размяна е средство за нарастване на богатството на пазарния актьор най-вече от гледна точка на натрупването на блага под формата на пари и други активи. Свободните избори на пазарните актьори „произвеждат“ собственост за себе си и за другите. Тази взаимовръзка между свободата на хората е характерна само в качеството им на изпълнители на социалната роля „пазарен актьор“.

По отношение на останалите свободи на човека, като например правото на собствено мнение, на вероизповедание и т.н., не се наблюдава такава зависимост. Обикновено използването на тези свободи от един индивид

не влияе директно върху останалите членове на обществото. Когато прави своите свободни избори пазарният актьор не мисли за другите – той търси само своята изгода и удовлетвореност. Но неговите избори могат да определят съдбата на другите, например да доведат до фалит определени организации или да оставят хора без работа. Пазарът, като съвкупността от свободните избори на пазарните актьори, структурира неравенствата между тях. Свободата на пазара не може да се сведе само до правото на пазарния актьор да направи избор, но и до реализирането на направения избор. Правото да ношуват в петзвездни хотели, вместо под мостове, важи за всички, но не всеки може да го реализира.

Нарушението на някакво право на индивида обичайно се случва, когато други хора нарушават правилата, които гарантират това право. За всяко нарушение на правилата е предвидена съответна санкция. За един пазарен актьор реализирането на предоставената му възможност за свобода е функция и зависи от свободните избори на други пазарни актьори. Възможността за свободен избор на блага за потребление е зависима от парите, с които пазарният актьор разполага, а те са резултат от това дали неговата работна сила е избрана за размяна срещу възнаграждение, или блага, които той е произвел за размяна са били избрани за размяна от други пазарни актьори. В случаите, в които пазарният актьор не е избран за размяна от други пазарни актьори не се нарушават никакви правила. Само пазарният актьор по своя воля и на основата на свои критерии, преференции, ценности и предпочитания прави своите свободни избори: какво благо да закупи, от кого да го купи, с кого да сключи договор за доставка и т.н. Свободните избори на пазарният актьор не могат да бъдат санкционирани. Те могат само да бъдат обяснени и разбрани по пътя на емпирични изследвания. Но върху тези избори може да се упражни въздействие. Механизмите за това са най-различни – рекламни, маркетингови и ПР стратегии, лидери на мнение, мода и др. Това са „меки форми“ за създаване на конкурентни предимства. Усилията за избягване на конкурентния натиск намират своята крайна форма в премахване на останалите алтернативи и осигуряване на монополно положение. Размяната с монопол не е пазарна, в смисъла на ценностната идея за пазара като синоним на свобода. Тя е принудителна. Това противоречи на ценностната идея на пазара, че ще спечели онзи, които печели свободните избори на другите по правилата на пазарната игра.

Парите като свобода и сигурност

Социалната роля „пазарен актьор“ обединява две неразривно свързани помежду си ориентации в жизнената стратегия на човека: едната, насочена към социални групи, в които той иска да участва, а другата, насочена

към придобиване на права на собственост върху пари, с които да отговори на принудата за размяна. И ако принадлежността на индивида към различни социални групи е традиционна тема за социологията, то, както твърди Дойчман, парите са своеобразно „сляпо петно“ за днешната социология (Deutschmann, 2001, p. 8). Независимо от факта, че почти всички социологически теории за модернизация и индивидуализация, както и анализи на житейски шансове и биографични модели са невъзможни без темата за парите, тя все още не се е превърнала в траен фокус на емпирични социологически изследвания.

Пазарът осигурява производството на много блага, но това не означава, че всеки удовлетворява нуждите си с благата, които иска. Пазарът дава на всеки човек правото свободно да избира благата за удовлетворяване на неговите нужди, но в действителност той може да придобие само онези блага, цената на които може да заплати. Парите осигуряват възможността за реализиране на правото на свобода на избор на блага.

Връзката между парите и свободата има, според Зимел, един исторически и един културен ракурс. Парите са просто една конституираща предпоставка за икономиката на модерното общество, но бидейки носител на специфична форма на свобода формират и субективността, съзнанието, мисленето и възприятието на индивида. Според Зимел, само чрез процесите на социализация, опосредствани от парите, възникват социалните връзки и модели на ориентация, основани на целенасочена рационалност, индивидуализация и анонимност (Simmel, 1989). В контекста на културно-философските съображения на Зимел свободата, произтичаща от парите не се ограничава само до материално-веществения свят на благата, но обхваща едновременно с това времето и пространството. Парите предоставят възможност за бъдещи размени с блага, които предстоят да бъдат произведени. Поради това човек преживява свободата да разменя срещу пари като мечтание, очакване, дори фантазиране. Глобализацията прави възможно индивидът да преживява свободата едновременно като избор на блага и избор на държава, в която да ги купи.

Парите като възможност за свобода се отнасят до цялостното съществуване на човека, не само до качеството му на пазарен актьор. Ако свободата се разбира като ненамеса на другите в собствените действия, то липсата на пари е социално ограничение на свободата. Парите дават на човека не само достъп до блага, но и до участие в социалния живот. Липсата на пари отнема тази възможност. Затова парите не трябва да се разглеждат като средство, а да се осмислят като институция, чрез която се структурират определени ограничения и свободи за членовете на обществото, което предполага да се анализира връзката между (не)свободата и парите. Като синоним на свобода

Зимел обяснява възприемането на парите не само като „абсолютно средство за размяна“, а като „абсолютна цел на човека“ (Simmel, 1989 р. 298). Значим изследователски интерес е емпирично да се установи доколко парите се възприемат от човека като саморазбираща се цел и коя е онази негова достъпност от блага, връзки и отношения, запазването и възпроизводството, на която неизбежно преминава през парите.

Свободата, която дават парите е в същото време и сигурност, която според Луман може да се търси в три измерения: първо, възможност да се отговори на принудата за размяна, второ, да се избере благото (партньора на размяна), и трето, да се избере времето за реализиране на размяната (Luhmann, 2000). Според Зимел притежанието на пари дава на човека вътрешна независимост и усещане за собствено битие (Simmel, 1989). Затова и този вид свобода се различава от някои други свободи на човека, при които той не би искал сам да носи отговорност за своите избори, а търси по-скоро сигурност на тези избори. Парите дават на човека сигурност, че ще може да се справи или поне по-лесно да премине през някои трудности в живота си (например заболявания на член на семейството, осигуряване достъпа до образование на деца и внуци и др.). Сигурността се дължи и на факта, че в днешния свят всички стоки се произвеждат, за да постигнат определена цена и могат да се превърнат в пари по всяко време. Следователно притежаването на пари предлага предимство за размяна пред всяка форма на неликвидна собственост. Може да се направи хипотеза, че осигурената от парите индивидуална свобода на избор се превръща в доминираща ценност и културен модел за ориентация в обществата с пазарна икономика. Изследователски интерес представлява отношението към тази ценност на различни социални групи, особено на „работещите бедни“ и на всички онези, които се намират в някаква форма на социално изключване.

Заклучение

Свободата на избор, която произтича от пазара, не може да бъде разбрана само в модела на негативната свобода. Тя се структурира чрез социалната практика и се поддържа и изживява само, ако се реализира. Свободата започва с формалната възможност за избор, но нейният дейностен модус е изборът. Правото на избор и действителната възможност за избор са две различни неща. Пазарът предоставя на пазарните актьори, от една страна, правото на свобода да избират как ще стигнат до парите, чрез начина, по който избират да отговорят на принудата към труд, а от друга, правото на свобода да изберат благата, за да удовлетворят нуждите си. Принудата за трудова дейност, причината за изпълнението на конкретен вид труд се крие в нуждата на човека да има или да иска да има. Тези две свободи се реали-

зират по различен начин от различните социални групи. За съжаление, изследователите се интересуват преди всичко от свободата за т. нар. „бизнес“, който е по-коректно да бъде представен като групата на работодателите и предприемачите. По отношение на останалите групи пазарни актьори липсват системни емпирични изследвания в тази посока.

Пазарът, свободата и парите като субективно преживяване, за съжаление, не са достатъчно емпирично изследвани. Може да се предположи, че онова, което възниква в мислите на индивида, се поддържа от него като реалност. В изследователската традицията на Вебер си заслужава да се установи смисълът, който индивидите влагат в извършването на пазарни размени, но не като отделен акт, а като поредица от логично свързани действия, при които едни от тях са средство, а други цел. И вероятно тогава би могло да се предположи, че в съвременния свят не става дума просто за стремеж на човека към пари, а за един систематичен стремеж, който опазарява цялостното му поведение.

Демокрацията е продукт от свързаните помежду си свободни избори на хората в различните им социални роли, а пазарът е меридианът на всички свободи в едно общество. Ако хората са лишени от възможността свободно да влизат в контакт с други хора, за да разменят блага, то това несъмнено се отразява и върху свободата им в други сфери на живот. Една от най-сериозните причини за ограничаване на свободата е неравенството в доходите. То всъщност е неравенство в шансовете за свободен избор. Според някои изследователи пропастта между най-богатите и най-бедните е достигнала критична точка, при която големи социални групи са поставени в положение на социално изключване (Weiss, Schmiederer, 2004). Пазарът има определящо значение за „производството“ на тези социални неравенства и въпреки, че предоставя свобода за избор на пазарните актьори, той в същото време „произвежда“ и ограниченията за това.

Спонсориране на научното изследване

Настоящата статия е изготвена в рамките на научноизследователски проект „Институции и социално изключване: изследване на институционалните логики, които блокират участието в обществото“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ по договор № КО-06-Н75/5 от 07.12.2023 г. по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2023 г. с бенефициент Университета за национално и световно стопанство.

Използвана литература

- Витгенщайн, Л. (1988). Избрани съчинения, Издателство Наука и Изкуство, София. (Witgenstein, L., 1988, Izbrani sachineniya, Izdadelstvo Nauka i Iskustvo, Sofia).
- Стоилова, В. (2020). Социология на пазара, Издателски комплекс – УНСС, София. (Stoilova, V., 2020, Soziologia na pazara, Izdatelski kompleks – UNSS, Sofia).
- Deutschmann, Ch. (2001). Die Verheißung des absoluten Reichtums. Zur religiösen Natur des Kapitalismus, 2. Aufl. Frankfurt/M: Campus.
- Hayek, F. (1986). Recht, Gesetzgebung und Freiheit, Band 1. Regeln und Ordnung, Landsberg am Lech: Verlag Moderne Industrie.
- Heitmeyer, W., Olk, Th. (Hrsg) (1990). Individualisierung von Jugend: gesellschaftliche Prozesse, subjektive Verarbeitungsformen, jugendpolitische Konsequenzen, Weinheim; München: Juventa-Verlag.
- Luhmann, N. (2000). Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Sennett, R. (2006). The Culture of the New Capitalism, Yale University Press, Originally delivered as Castle Lectures in Ethics, Politics, and Economics at Yale University in 2004.
- Simmel, G. (1989). Philosophie des Geldes, Hrsg. v. David P. Frisby. Klaus Christian Köhnke Frankfurt/M.
- Weiss, H., Schmiederer, E. (2004). Asoziale Marktwirtschaft: Insider aus Politik und Wirtschaft enthüllen, wie die Konzerne den Staat ausplündern, Kiepenheuer & Witsch.

MARKET AND FREEDOM

Prof. Vyara Stoilova, PhD
Department of Economic Sociology
Faculty of General Economics
University of National and World Economy
e-mail: stoilova.vyara@unwe.bg

Abstract

The article focuses on freedom as one of the core values of the market institution. The purpose of the analysis is to conceptualize the freedom of the market actor to pursue his own interest as an organic part of the human life strategy. A special place is devoted to the relationship between money and freedom, which is structural for the role ensemble of the person and which in certain cases leads to social exclusion. The proposed analysis can serve to develop a theoretical model for the empirical study of the subjective evaluations of the freedom that the institution of the market provides to the person to realize his life strategy.

Keywords: market, freedom, self-interest, social exclusion, money

JEL: Z13